

- § забезпечення умов для рівного, свідомого доступу всіх зацікавлених сторін до процедури відпрацювання колективного рішення;
- § запровадження інституту арбітражу в міжрелігійні стосунки. У ситуації міжрелігійних конфліктів уявляється доцільним обрати варіант рекомендаційного чи обмеженого арбітражу (коли сторони до початку розгляду встановлюють певні межі можливих поступок);
- § інформаційне забезпечення конфліктуючих сторін: налагодження каналів інформування конфліктантів про прецеденти і позитивний досвід розв'язання подібних конфліктів та можливі наслідки нерозв'язання конфліктної ситуації; адекватне оприлюднення висловлених пропозицій сторін; повідомлення про всі зроблені й заплановані кроки в бік розв'язання конфлікту;
- § вироблення механізмів контролю за додержанням досягнутих угод.

Звісно, «назавжди» нейтралізувати дію чинників, які генерують і живлять релігійних конфлікт – ідея цілком утопічна, але знизити рівень напруженості в релігійному середовищі й відвернути гострі спалахи протистоянь – справа вповні реальна. Виразна специфіка релігійних відносин, психологічна насиченість релігійних емоцій, полідетермінантність релігійних конфліктів, відпрацьована ідейно-ціннісна апологія конфліктної взаємодії – все це вимагає великої суспільної роботи з урегулювання релігійних конфліктів. Некомпетентний менеджмент у цій сфері є соціально небезпечним.

Віталій ШЕВЧЕНКО (Київ)

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО РОЗВИТКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Розглядаючи релігійну ідентичність як комплекс сталих ознак, що властиві особистості, спільноті, народу чи нації в системі її численних модифікацій (політичної, етнонаціональної, культурно-мистецької тощо), маємо перед усім зазначити, що її виокремлення та з'ясування, є ситуативно надзвичайно актуальним і до того ж не позбавлене кінцевих рацій як у властиво релігійному сенсі, так і з огляду на розгортання демократизаційних процесів в Україні. Під таким оглядом саме вивчення української релігійної ідентичності, яка нерідко пронизує інші ідентичності, а то й складає їхнє ядро, потребує подальших і системно вивірених студій. Хоча й нинішній стан її вивчення дозволяє з безсумнівною стверджувати: релігійний чинник справив винятковий вплив на витворення самобутніх вірувань та уявлень українського народу про навколишній світ, Бога, людей, які, формуючись в традицію та складаючи неповторні риси його ментальності, обумовлювали світоглядні орієнтири, перебіг історії та ідеальні прагнення.

Між тим, в контексті глобалізаційних процесів сучасності і особливо тих, що мають місце в межах християнської ойкумени, про глибини релігійної самосвідомості етнічної субстанції нерідко забувають навіть згадувати, вже не кажемо належно розмірковувати. І постмодерні пріоритети в цьому сенсі правлять багатьом за своєю ідеєю, виступають виправданням на користь будь-якого екзистенційно удоцільненого твердження. А дарма! Бо постмодерн як ціннісно-сміслова даність сучасності насправді не є чи не мав би слугувати зразком для безапеляційного наслідування, пристаючи на яке, ми ризикуємо розчинитися в світі знеособлених екзистенцій, а з тим - втратити ті орієнтири, які формувалися й утверджувалися в напруженій боротьбі на полях ідеологічних змагань та військових сутичок.

Отже, ситуація наразі дійсно не з простих, але обов'язкова до врахування, бо ж, з одного боку, коли йдеться про церковно-релігійну сферу життя українського народу в

загальнодержавному масштабі, то маємо уважати й поважати усіх без винятку речників, до якого б конфесійно-деномінаційного угруповання вони не належали, а з іншого - не забувати про історично сформовані й духовно узasadнені ідеали корінного етносу, титульної нації, того народу, який, пройшовши етап язичницького розвитку, визначився в своєму християнському пріоритеті з його виразною православною домінантою. У кожному разі, враховуючи його виразну греко-католицьку трансформаційну специфіку, той вектор уже десять століть поспіль править для благовірного загалу співвітчизників за вказівку-шлях у християнське майбуття, в якому український народ вбачає мету свого ідеального самоздійснення.

Якщо ж при цьому, свідомо проблематизуючи тему виступу, пристанемо на самопевність деяких діячів від релігії і повіримо, що, простуючи в світла прийдешнього, Україна як світська держава має в достатку владного ресурсу і може ігнорантно ставитися до духовно-релігійної сфери життя її громадян, а поготів судитимемо від протилежного, заявляючи: Українське Православ'я, мовляв, слабке та кволе і аж ніяк не може повноцінно окормляти христорубивий загал, то хіба що оприявнимо позірну правду. Адже думати так вельми ризиковано, коли не глибоко помилково. Ніхто ж бо, принаймні дотепер, не спростував та, сподіваємося, й не спростує, що духовно-релігійна єдність будь-якого народу (= цивілізації) виступає запорукою його (її) майбуття й процвітання. Якщо ж поставимо за мету віднайти нові духовні карби за морями-океанами, то воно з першого погляду ніби й не погано: хай би шукали, комусь-таки пощастить – знайде. Але надто вже ризикуємо уподібнитися тій, здається, «Езоповій» собаці, що, погнавшись за власною тінню (в нашому випадку, за примарним щастям релігійного кшталту), випустила з власного рота шматок м'яса. Зрештою, коли лише картатимемо (нерідко таки справедливо!) з приводу вад власного духовного проводу, то не варто абсолютизувати такий підхід або погляд, інкримінуючи провини чи ж адресуючи докори лише конкретним, окремо взятим, а не всім «розсадникам» духовності.

Ну а що стосується історії, яка, як знаємо, мало кого і чому вчить, то принагідно зауважимо: упродовж століть Українське Православ'я або точніше Українська Православна Церква не раз складала іспит на свою богословську вивіреність та життєву придатність. І хто тільки його/її не екзаменував?! – ревний авангард польських єзуїтів, ортодоксальні блюстителі московського православ'я, щирі речники православно-католицького примирення ... і, зрештою, ідеологи радянської доби, що було поставили собі за мету взагалі звести рахунки з релігією як певним, на їхній погляд, реакційним і віджилим феноменом. Але що з того?! ... Всі ті старання виявилися марними або були зведені нанівець. Православне коріння української пастви ніби фенікс із попелу, за найменшої сприятливості, знову відроджувалося, проростаючи буйноростим пагінням на вічно оновлюваному дереві життя.

Так є й зараз, в пору часово розтягнутих, перманентно болісних й хронічно кризових змін з їх демократичними гаслами та євроатлантичною заданістю, що за неповні два десятиліття вже встигли подостатком обрости політично спекулятивними доцільностями//недоцільностями стосовно входження України у спільний європейський дім, СТО, ЄС, НАТО... Про суб'єктивні й об'єктивні детермінанти тих непростих проблем, у яких ще більше їх зумовлюючих чинників, уже сказано й написано на диво багато. Не стала винятком і церковно-релігійна сфера життя молоді Української держави. Знаємо ж бо: вже після кількох років «незалежницької» ейфорії стало зрозуміло, що однієї доброї волі, щирих бажань законотворців та гарантій урядовців виявилось обмаль, аби, як думалось, одвічна мрія українців розділити долю Європи набула реальних обрисів. Скажемо більше, між цим для частини українського громадянства омріяним бажанням та можливістю переведення його в життя утворилася зона не завжди усвідомленого розчарування ба й сум'яття або, кажучи обережніше, та самоочевидність, що потребує ретельнішої уваги та глибших студій, ніж це спостерігалось дотепер.

З уваги на такий стан речей нам би хотілося бодай побіжно означити діагностико-прогностичну візію церковно-релігійних реалій в Україні й водночас вказати на важкопоєднуваність конфесійно-деномінаційних інтересів українського загалу, який надзвичайно зацікавлений у виробленні таких рішень, які б забезпечували на ближчу чи дальшу перспективу від проявів релігійного екстремізму та нетерпимості. Що в цьому випадку законодавча база ґрунтується на відповідних положеннях Конституції України та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а нормативно-розпорядчі функції випадає здійснювати державним органам влади, її законодавчим та виконавчим гілкам, розмірковувати не станемо: там курс і стратегія дій вже на початковому етапі державотворчого становлення України були чітко визначені і правлять урядуючим за керівництвом до дії. Дещо складнішим і пістрявішим уявляється спектр умонастроїв українських парламентарів, тобто тих, хто покликаний відображати волю та потреби свого електорату. Вже не кажемо про гаму рефлектуючої частини українського суспільства, яке, як даність, є надзвичайно поліфонічним у своїх конфесійних уподобаннях, а іноді й незіставно антиподичним за суттю їх наповнення. Ось тому-то нам і важить бодай стисло з'ясувати ціннісно-сміслові параметри релігійних вірувань українського народу, два модули яких, а саме православний та греко-католицький виміри, є безперечно провідними.

Певною мірою ця даність і правитиме нам за вихідну позицію. Адже й зараз, без особливого ризику зашкодити правді, можемо сказати: попри докорінні зміни, які сталися в добу української незалежності і які значною мірою вплинули на конфігурацію церковно-деномінаційної карти України, її ідентифікаційні параметри суттєвих коректив не зазнали. У церковно-архетипному розумінні Україна дихає двома, тобто православною, і греко-католицькою (чи, якщо комусь більше подобається, – католицькою!) легенями, які визначають її конфесійні переконання, місійні інтенції та аксіологічні потреби. Про тих, кого більше чи менше з них, або хто кращий чи гірший при цій нагоді не розважатимемо: віруючі Української Православної Церкви (нехай і юрисдикційно поділеної!), як і кількомільйонний загал Української Греко-Католицької Церкви можуть з повним на те правом сказати гаслом помаранчевої революції: «Нас багато...» і, якщо потрібно, додати: «... нас не подолати!».

Але за цією очевидністю, в якій свідомо обходитимуться спеціальною увагою українські з походження речники численних протестантських деномінацій та зростаючі на впливі послідовники ісламу, римо-католицизму чи рідновірства, не варто нехтувати різницями, що визначають спектр семантичного наповнення самого поняття «ідентичність». Адже, незважаючи на його дефінітивну опрацьованість як сфокусованої на особистості категорії соціо-гуманітарних наук, ідентичність може визначатись структурно-функціональним та феноменологічним підходами, що характеризуються поняттєвою різновимірністю та строкатою гамою проблемно-тематичної заданості. Між тим, у нашій потребі, що проектується на колективні виміри різного структурного порядку, ідентичність як така покликана насамперед сприяти типологізації певних залежностей та переконань [Кулагіна Г. Ідентичність як вияв особистості віруючого // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія, Філософія. – К., 2004. – Вип. 14], що в контексті західноєвропейських візій з неодмінністю передбачають виділення премодерного (релігійно-середньовічного), модерного (гуманістично-раціоналістичного) та постмодерного (секулярного) періодів, згідно з якими ідентичність соціуму середньовічної формації обумовлювалась етнічним походженням та конфесійною належністю, тоді як згодом трансформувалась, набуваючи множинності свого вияву на індивідуальному та колективному рівнях. Своєю чергою такий класифікаційний підхід, в якому, крім іншого, можна було б виокремити вроджено-безумовні та умовно-набуті сегменти тотожних самих собі цілісностей, уможливило інтерпретацію ідентичності в її доволі широкому варіативному спектрі: і як процесу «організації життєвого досвіду в індивідуальне Я» (Еріксон) з його індивідуальним, особистісним та соціальним компонентами, і як сталої даності, що детермінована минулим досвідом і зберігає свою значущість для нащадків, і як

відображення внутрішньої «солідарності людини із соціально-груповими ідеалами та стандартами» [Там само.- С. 124], з їх одвічними поділами на своїх та чужих, близьких і далеких. В такому сенсі адекватна конфесійна ідентифікація українства та її врахування при вирішенні значного числа питань державоурядної ваги виступатиме неодмінною умовою саморегуляції процесів, які в комбінації етнонаціональної ідентичності не тільки включатимуть усвідомлення її носіями власної належності до тієї чи іншої церковно-деномінаційної традиції з певною системою цінностей, національно-культурних пріоритетів та способів духовно-конфесійного самовираження, але й сприятимуть мінімалізації конфліктогенності на ґрунті церковно-релігійних відмінностей.

При цій нагоді варто додати, що в західноєвропейській науковій традиції під терміном «ідентичність» зазвичай розуміється не тільки «тотожність», «автентичність», але й «особа», «особистість» і до того ж в їх постмодерній інтерпретації, за якої пріоритет будь-якого, у тому числі й конфесійно-деномінаційного вибору, перекладається на індивідуальну відповідальність людини. Натомість такий підхід до розуміння ідентичності заледве чи може вважатися питомим, природним, органічно відповідаючим і, що важливо, відображаючим саму логіку історичного поступу України, де в суспільно-політичних чи державно-ідеологічних вимірах завжди застерігався пріоритет колективного над особистісним. Отже, наразі маємо певну смислову й об'єктивно зумовлену колізію, на якій свій виразний відбиток залишила специфіка цивілізаційного поступу з його папацезаристського та цезаропапистською двовекторністю. А це, між іншим, означає, що, убезпечуючи себе від різночитання терміну «ідентичність», ми не можемо нехтувати речами архетипного порядку, тим державоурядним, духовно структуруючим та апріорно заданим началом, що детермінує глибинні структури національної свідомості, визначає світоглядні орієнтації та переконання мільйонів людей різних поколінь, творить чуття єдиної родини в її конфесійній визначеності. Достатньо, скажімо, згадати, як на суспільно-ідеологічному зрізі української ідентичності, з її культурною, інструментальною та колективістською формою співдії, обстоювалися базові цінності того чи іншого конфесійного закрою, включаючи й церковно-релігійні підтексти Хмельниччини, ідейно-богословські імперативи теорії «Київ – другий Єрусалим» або візію Української держави як православного братства з центром у Києві, що складала стрижень мислення І. Мазепи і знайшла розвиток в месіанізмі кирило-мефодіївців. Про мистецько-художній доробок і особливо про писемну спадщину Руси-України в цьому контексті вже годі й говорити. Адже, будучи найбільш виражальною й духовно унаочненою формою українського релігійного самоздійснення та себеутвердження, вона в своїй переважній більшості експлікує східно-західне протистояння двох християнських гілок, в дзеркалі якого якнайкраще прочитується драматична напруга українського духу, ті його конфесійні сегменти, що в ідентифікаційній кодифікації з неодмінністю передбачають протиставлення «іншому», хоча за певних обставин не виключають і взаємодію з ним.

Що ж до суспільно-політичної opinio сьогодняшнього дня, яка в контексті подібних розмірковувань мала б важити над інші, то про неї розмірковувати чи не найважче. Бо за ситуації, як її маємо тепер, все залежить від кута зору, від того погляду, що образно можна було б назвати конфесійним прицілом. І тут тим, хто на церковно-релігійному полі України вважає себе традиційним фігурантом, і тим, хто сьогодні переймається лише узасадненням своїх позицій на новій для себе обітованій землі, дістаються функціонально різні ролі. Згладжують їх глибинну суперечливість хіба що конституційні положення та Закон України про свободу совісті і релігійні організації, в яких прописано правову рівність усіх без винятку громадян, чия належність до тієї чи іншої деномінації зареєстрована в установленому українським законодавством порядку. Відтак, у даному випадку провідним корелятом української ідентичності виступає правова база, яка узасаднена на приматі демократичних цінностей та зорієнтована на реалізацію євроатлантичного курсу розвитку України. А її мета, як відомо, передбачає життя і процвітання українського народу у спільному європейському домі. Під таким оглядом, ті

трансформації, які проживає українське суспільство, «дрейфуючи» до берега європейських сподівань, мають вітатися і сприйматися за конечну доцільність. Але при цьому не слід забувати, що в ім'я й во благо Вітчизни, Україна має зберегти своє духовне обличчя-обличчя молодій державі відроджених карбів святості й подвижництва, ідеальних поривань і горніх звершень, які не повинні і не можуть бути віддані на поталу сезонних вартостей та сумнівних пріоритетів. Одне слово, українське суспільство має нині скласти іспит з ще одного випробування, а саме з вірності релігійним заповітам предків і в той спосіб звірити духовний курс та засвідчити місійні орієнтири України на день прийдешній.

Духовна Європа в цьому сенсі може правити за взір як повчальний, так і застережливий. Бо якщо ми хочемо пристати на її секуляризаційні «досягнення» або розширити простір «негативних тенденцій за рахунок української «прописки», то для цього потрібно небагато: уневажнити вподобання майже 70% українських громадян, які в той чи інший спосіб запізнаються до релігії чи ж відкрити духовно-інтелектуальний шлях постмодерної і в суті своїй дуже сумнівної аксіології, яка в принципі виключає співвіднесеність з істинністю та істиною. Крім того, некритичне чи ж індиферентне ставлення державних очільників до релігійного феномену України – країни православної цивілізації та кількавікової унійної традиції – може обернутися бумерангом тих непорозумінь, за яких політична складова європейського вибору України може розчехнутися на православній пласі «Москва – Київ». Під таким оглядом необхідність адекватної ідентифікації українського народу потребує розширення проблемного поля наукових вислідів, що передбачали б виділення її предикатів, тобто тих сутнісних характеристик, які становлять основу народної самосвідомості і якій властива монолітна духовна цілісність, та стала духовна єдність, в якій закладені карби неповторного світовиду титульної нації України і яку не може стерти кон'юктурна політика деяких можновладців та спекулятивні реверанси окремих фахівців від культури. Бо осереднено-типовому вірникові з України, особливо тому, хто пережив нагінки й обмеження радянської ідеологічної системи, іноді невдотямки, чому атеїстичний шал «советського» зразка має неодмінно заступити європейський стандарт рівності. «Годі, - розмірковує він, - я страждав як класовий ворог народу, тепер не без пониження гідності мене у власній хаті вчать правдам усіх вір та віровизнань, і за саме бажання навчитися західним зразкам богошанування, особливо таким, у культі яких влада духа і влада грошей, успіху та слави виступають своєрідним еквівалентом, вітають щиро: велосипед чи ж сукню подарують, а за виняткову ревність ще й бізнесовим секретам навчать». У такому сенсі тисячі благовірних і національно свідомих громадян правомірно запитують не тільки про дуже примарене щастя абсолютної більшості українців, які за благо державної незалежності України сплачують ціною матеріального убогства чи ж добровільно-примусових пошуків долі за межами рідної землі, але й про те неподобство, яке, здебільшого у прихованій формі, підтверджує неперехідне значення сказівки: «Чиї гроші – того й віра».

Втім гірка правда нашої свободи криється і в тому, що в праві вільно вибирати, чи хрест нести, чи ж цвях вбивати, ми не тільки (й нерідко без достатніх на те підстав!) реципуємо позицію сквапнішого, миримось із заповзятливістю, якої ніколи не бракувало аматорам та дилетантам, але й не завжди виявляємо в належному достатку національної самоповаги або вирозумілості,

- § коли вже змушені констатувати: «Почуваємось духовно ослабленими» - і це якої пори?!;
- § коли розуміємо, що в дилемі, сенс якої визначають аргументи сили чи ж сила аргументів, Україні не до вибору;
- § коли свідомі, що шлях України до процвітання пролягає тільки через її духовне відродження;
- § коли знаємо, що безпам'ятство, забуття як таке, виступає реальною загрозою будь-якому суверенітету, а отже й українського;

- § коли зросли на те, щоб досягнути: справжні перемоги здобуваються не тільки, а за сучасних умов - не стільки на полях ратних боїв, а в сфері Духа;
- § коли почуваємось до визнання віками підтвердженої самоочевидності:
- § «Єдність, а тим паче в її релігійній залежності або ж обумовленні, виступає запорукою процвітання»;
- § коли знехтуємо тим, що автономність особистості в епоху постмодерну, а конче свобода її вияву, стала імперативом будь-якої (само=) визначеності, яка до того ж минається з необхідністю її верифікації на істинність;
- § коли приневолені визнати, що сама європейська цивілізація уражена релігійною індиферентністю;
- § коли, зрештою, виглядаємо на заручників, семантику якої відображає максима: «XXI століття або стане для Європи епохою духовності, або кінцем європейської цивілізації» ...

... Без сумніву, сказане дає достатньо підстав для пригадування і зобов'язує бути чулішими на тривоги тих, хто нині б'є на сполох, хто розуміє, що відкритість на світ передбачає не самозречення, а самореалізацію, а з тим відкритість на сферу божественного, на те, що робить людину доброю, милостивою, відповідальною, совісною, сердечною, правдивою, а ще непоборною, нездоланною, впевненою, стійкою, мужньою і, якщо потрібно, непохитною, ... такою, якою має стати Україна у своєму ближчому прийдешньому, про яке вже стомилися мріяти і яке воліли б пришвидшити.

Втім таке авторське вболівання вже схоже на певну заангажованість, якої нам щиро хотілося б уникнути й підсумовуючи вищезазначене лише констатувати:

- § у спробі ідентифікації України як церковно-релігійного феномену слід виходити з того, що вона є поліконфесійною державою, а отже, характеризується множинністю ідентичностей з чітко визначеною церковно-деномінаційною належністю;
- § уніфікація різних інтерпретаційних підходів до термінологічного наповнення ідентичності, як і необхідність адаптації українського законодавства до європейських стандартів з усіма їх благовидними й ситуативно зрозумілими намірами не можуть слугувати підставою для зневажання духовно-ціннісного потенціалу українського народу і переусім тих його карбів, що є визначальними прикметами титульної нації;
- § зміщення логіки розмірковувань про ідентичність в площину історико-культурних реалій України минулих століть з усією очевидністю засвідчує її ідентифікаційно-православну домінантність, яку нині не можуть заступити ні потужні впливи українського греко-католицизму в західноукраїнському регіоні, ні кількісно зростаючі згромадження вірників інших деномінацій та релігій по всій Україні;
- § враховуючи те, що віруючий загал найменше підлягає плиткості змін, а також усвідомлюючи, що динаміка нинішніх перетворень в Україні інтенсифікує потребу осмислення (а можливо й переосмислення!) етно-конфесійної ідентичності, маємо розуміти, що спрощені або тенденційні підходи до трактування проблем ідентичності в гіршому разі можуть призвести як в в ближчій, так і в осяжній перспективі до ескалації міжконфесійних непорозумінь;
- § намагаючись запобігти внутрішньому конфлікту конфесійних ідентичностей та відвернути загрози церковно-деномінаційного сепаратизму в Україні, слід виробити й дотримуватися виважених підходів, спрямованих як на дотримання тих чи інших забор'язань, що їх взяла на себе Україна в імені всіх своїх достойників перед міжнародним співтовариством, так і розуміння того, що ідентичність відображає стійкі структури свідомості, які не можуть бути

миттєво змінені навіть з огляду на конечну історичну доцільність, щирі бажання та добру волю;

- § пристаючи на демократичний шлях розвитку та його цінності, не слід забувати, з одного боку, його чи не найбільшої небезпеки, згідно з якою, кажучи словами Ф. Гаєка, «погляди більшості ми повинні сприймати за істину і запоруку подальшого розвитку» [Гаєк Ф. Індивідуалізм істинний // Консерватизм. Антологія. – К., 1998. – С. 398], а з іншого боку, пам'ятати про обережність, коректність і застережливість на етапі вирішення питань надзвичайної церковно-релігійної важливості, бо йдеться про віруючий загал радянської та пострадянської формації з тільки йому властивими конфесійною ортодоксальністю, а також інстиктивним спротивом всьому, що накидає йому світ, якого він стережеться, щоб не змарнословити, і на якій в імені привладної небезпідставно ображається, бо його ніхто й не питав, волів би він чи ні саме таких змін у церковно-релігійній сфері, що мають місце в Україні;
- § якщо пристанемо на рації тих, хто побоюється, що наша поява в Європі збіжиться з призерками її цивілізації, і хто припускає, що з огляду на різні вияви глобальної кризи, європейський альянс може істотно скорегувати власний курс стратегічного розвитку, то не варто аж надто перейматися порадами тих, хто нині нас навчає, як по-новому в світі цьому жити і ту свободу європейського зразка як знамено на щит релігії прибити...

Ольга ШЕЛУДЧЕНКО (Київ)

ПРОРОЦТВА В УМОВАХ ПОСТМОДЕРНУ

Сучасне суспільство знаходиться в непростій ситуації. З одного боку, ми маємо відносну стабільність: немає яскраво вираженої продовольчої кризи, пройшов час революцій, репресій, післявоєнного відновлення економіки; демократія і відсутність цензури викликають ілюзію волі; освіту може одержати кожен, хто має бажання і фінансові можливості; матеріальний добробут також достатньо стабільний, незважаючи на те, до якого прошарку суспільства належить людина: якщо до незаможних - вона стабільно бідна, якщо ж до тих, які живуть у статку - багата; однак, за певних умов, люди мають можливість організувати свій бізнес, мають варіанти життя в суспільстві й можливості зміни рівня статку тощо.

Нестабільність на сучасному етапі виявляється в посиленні стихійних лих і катастроф, негативних наслідках науково-технічного прогресу у вигляді екологічних проблем, кризах у політиці, економіці, соціальній сфері, виникненні нових хвороб, збільшенні смертності, демографічних проблемах тощо.

З іншого боку, для суспільства постмодерну характерна відмова від серйозності і загальний плюралізм. У час постмодерну панує загальна контамінація і насмішкватість над усім, оскільки вважається, що "усі слова вже сказані". Одним із фундаментальних принципів постмодерну є відмова від істини. Різні філософські напрями по-різному розуміли істину, але постмодернізм взагалі відмовляється вирішувати і визнавати цю проблему.

Постмодерністський настрій несе на собі тавро розчарування в ідеалах і загальнолюдських цінностях, відсутність віри в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей. Загальним для різних національних варіантів постмодернізму можна вважати його ототожнення з ім'ям епохи "втомлення", "ентропійної" культури,